

Muhammed Mehdî, Kufra'daki zâviyede dört yıl kaldıktan sonra 1899'da bu defa daha güneyde kalan, bugünkü Çad sınırları içinde Tibesti ile Borku bölgeleri arasında bulunan Garû'daki (Gouro) zâviyesine gitti. Amacı bölgedeki arazilerini idare etmek, tüccarlar için önemli olan Vedây Sultanlığı'na yakın olmak ve özellikle her geçen gün artan Fransız işgali tehlikesine karşı daha etkili mücadele edebilmektir. Ayrıca bu bölgede dengeler hızlı bir şekilde değişmekteydi. Sudan'daki İngiliz işgalinin ardından birliklerini alarak 1880'li yılların başında Çad gölü çevresine gelen Râbih b. Fazlullah adlı bir kumandan, Bağirmi ve Bornu gibi yüzlerce yıldır bölgede hüküm süren devletleri ortadan kaldırıp Dikeo merkezli yeni bir devlet kurmuştu. Öte yandan bu bölgeyi 1880'li yılların sonunda kendi aralarında paylaşan Fransa, İngiltere ve Almanya'nın Çad gölü havzasına kadar saldırılarda bulunmaları bekleniyordu.

Avrupa sömürgeciliğinin büyük bir tehlike olarak belirttiği Büyük Sahrâ'da Osmanlı askerî birlikleri, Senûsî taraftarlarının desteğiyle Çad ve Nijer'in kuzey bölgelerinin Trablusgarp vilâyetine ait Fizan sancağına bağlı birer kaza merkezine dönüşmesini sağladılar. Bundan sonraki hedef Çad'ın tamamını istilâyâ karşı korumaktı. Yaklaşık on yıl Senûsî-Osmanlı birlikteliğiyle Fransızlar'a karşı Büyük Sahrâ'da önemli bir mücadele yaşandı. Fransız sömürge birlikleri 9 Kasım 1901'de Çad gölünün 100 km. uzağındaki Bi'rû Alâfî Zâviyesi'ne saldırdılar da başarılı olmadılar. Ancak bölgeden vazgeçmeye niyetleri yoktu ve 20 Ocak 1902'de burayı ele geçirmeleriyle birlikte Afrika'nın bu bölgesinin sömürgeleştirilmesi sürecinde yeni bir dönem başladı.

Bir ara Muhammed Mehdî'nin Fransızlar'ın himayesine girdiği yönünde haberler çıktıysa da Trablusgarp Valisi Hâfız Paşa 8 Mart 1902 tarihinde bunun doğru olmadığını, himaye isteyen kişinin aynı adı taşıyan başka bir Afrikalı olduğunu telgrafla İstanbul'a bildirdi. Muhammed Mehdî es-Senûsî 24 Safer 1320 (2 Haziran 1902) tarihinde Garû'da vefat etti. Sâdik el-Müeyyed, Cağbûb'a gittiği dönemde Muhammed Mehdî'nin o sırada kırk iki yaşında olduğunu, iki hanımı olmasına rağmen dünyaya gelen çocuklarının yaşamadığını, bu yüzden yerine geçecek oğlunun bulunmadığını bildirmektedir. Ancak bu tarihte onun on yaşlarında Muhammed İdrîs (Bağımsız Libya Devleti'nin ilk kralı) ve Muhammed Rızâ adlı iki oğlu olduğu bilin-

mektedir. Kardeşi Muhammed Şerîf'in, ilki Senûsiye tarikatının üçüncü postnişini olan Ahmed Şerîf olmak üzere beş oğlu vardı. Sömürgeci güçlerle mücadele Muhammed Mehdî'nin vefatından sonra yerine geçen yeğeni Ahmed Şerîf tarafından sürdürülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Y.PRK.EŞA., nr. 1/78; BA, Y.A.RES., nr. 25/14; BA, YEE, nr. 78/16, 78/131; BA, A.MKT.MHM., nr. 202/74; BA, BEO., Ayniyat Defteri-Arabistan, nr. 1619, s. 254; BA, Y.PRK.MK., nr. 4/62; BA, Y.PRK.UM., nr. 24/128, 32/14, 34/21, 57/81; BA, Y.PRK.ZB., nr. 15/66; BA, Y.MTV., nr. 119/55; BA, Y.PRK.AZJ., nr. 10/44; BA, Y.PRK.MYD., nr. 17/36; BA, Y.MTV., nr. 29/15, 233/75; BA, A.MTZ.TG.DH., nr. 6/9; Sâdik el-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebirinde Seyahaat*, İstanbul 1314, s. 67-68; Şehben-derzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Abdülhamîd ve Seyyid Muhammed el-Mehdî ve Asr-ı Hamîdî'de Âlem-i İslâm*, İstanbul 1325, s. 58-100; M. Fuâd Şûkrî, *es-Senûsiyye: Dîn ve devle*, Kahire 1948, s. 56-95; E. E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford 1949, s. 20-26; Celâl Tefvîk Karasapan, *Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Ankara 1960, s. 174-179; J. M. Cuoq, *Les musulmans en Afrique*, Paris 1975, s. 48-49; B. G. Martin, *Muslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa*, Cambridge 1978, s. 99-124; M. Morsy, *North Africa: 1800-1900*, New York 1984, s. 278-282; Ahmed Sidki Deccânî, *el-Hareketü's-Senûsiyye: Neş'etühâ ve nümüvvühâ fi'l-kamî't-tâsi' 'aşer (1202-1320 H.)*, Kahire 1988, s. 169-275; J.-L. Triaud, *Tchad 1900-1902: une guerre franco-libyenne oubliée? une confrérie musulmane la Sanûsiyya face à la France*, Paris 1987, tür.yer.; a.mlf., *La légende noire de la Sanûsiyya*, Paris 1995, I, tür.yer.; a.mlf., "Ali al-Sanusi, Muhammed b. (1787-1859)", *Biographical Encyclopedia of Sufis: Africa and Europe* (ed. N. Hanif), New Delhi 2002, s. 6-11.

AHMET KAVAS

SENÛSÎ, Muhammed b. Osman (محمد بن عثمان السنوسي)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Osmân
b. Muhammed el-Mehdî es-Senûsî
(1851-1900)

Tunuslu şair, tarihçi ve yazar.

18 Eylül 1851'de âlim ve kadılarıyla meşhur bir ailenin çocuğu olarak Tunus şehrinde doğdu. Ailesinin köken itibarıyla Hz. Peygamber'in soyuna dayandığı ileri sürülmektedir. Dedesi Muhammed b. Osman Bizerte, Bardo ve başşehir Tunus kadıliklarında bulunmuş, babası Osman Sîdî, Bû Saîd'de aynı görevi yürütmüştür. İlk öğreniminin ardından tahsilini Zeytûne Medresesi'nde tamamladı. Hocalarının başında Mahmûd Kâbâdû, Sâlim el-Hâcib, Hanefî müftüsü Ahmed b. Hüce, Sâlih b. Ferhat, Ahmed eş-Şerîf, Ali b. Ebû Kâsım el-Afîf, Muhammed Bayram el-Hâmis, Muhammed eş-Şehîd, Muhammed Tâhir en-Ney-

fer ve Sâlim İbnü'l-Hâcib gelmektedir. Sâlim İbnü'l-Hâcib'in aracılığıyla, öncülüğünü Tunuslu Hayreddin Paşa'nın yaptığı islah hareketiyle ilişki kuran Senûsî bu arada Abdülkâdir el-Bârûdî vasiyetiyle Kâdiriyye tarikatına intisap etti.

Tahsilini tamamladıktan sonra önce Tunus şehrinin Sîdî el-Hayyât mahallesindeki bir zâviyede, ardından Hammûde Paşa Camii'nde ders vermeye başladı. Kısa sürede ilmî dirayetiyle meşhur oldu ve Mehmed Bey'in oğlu veliaht Muhammed Nâsır'a özel öğretmen tayin edildi. Genç prens geleneksel eğitimle birlikte modern eğitim usullerini öğretti. Bu esnada Nâsır Bey'in annesinin mensup olduğu Bayram ailesiyle yakın münasebet kurdu. Tunuslu Hayreddin Paşa tarafından Cem'iyetü'l-evkâf başkanlığına getirilen hocası Muhammed Bayram el-Hâmis ile kalıcı bir dostluğu oluştu. Muhammed el-Hâmis tarafından 1870'li yıllarda Cem'iyetü'l-evkâf birinci kâtipliğiyle birlikte *er-Râ'id* adlı resmî gazetesinin redaktörlüğüne getirildi ve ona önemli yardımları oldu. Gazetesinin pek çok başmakalesini kaleme aldığı gibi dergiye ait resmî matbaada çok sayıda eserin yayımına nezaret etti.

Muhammed b. Osman es-Senûsî bu görevleri sırasında ülke meseleleriyle ilgilendi, siyasî fikirlerini ortaya koymaktan çekinmedi. Hayreddin Paşa'nın uygulamaları karşısında diğer islahat taraftarları gibi hayal kırıklığı yaşadığını açıkça ifade ediyordu. *er-Râ'id* için kaleme aldığı bazı yazılarının, eleştiri içerdiğinden Hayreddin Paşa'nın müdahalesiyle yayından çıkarıldığı bildirilmektedir. Bununla beraber resmî görevlerini bırakmadı, Hayreddin Paşa'nın reis-i müdüranlıkta istifasının ardından bu göreve getirilen Mustafa b. İsmâil'in (Genç Mustafa Paşa) maiyetinde çalıştı. İslahat çalışmalarında Mustafa Paşa'nın desteğinden ümidini kesmesi ve özellikle Tunus'ta Fransız sömürge döneminin başlaması üzerine (Mayıs 1881) ülkeden ayrılmaya karar verdi ve dinlenmek amacıyla görevini bırakmak istediğini söyledi. Talebi reddedilince 1882'de hacca gitmek maksadıyla izin istedi. Henüz yirmi yaşında iken Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret için şiirler yazmış olan Senûsî kendisine izin verilince 25 Mayıs 1882'de önce İtalya'ya geçti, orada birçok şehri gezdi ve Mısırlı gazeteci İbrâhim el-Müveylîhî gibi önemli şahsiyetlerle tanışma imkânı buldu. 18 Temmuz 1882'de İtalya'dan ayrıldı ve 22 Temmuz'da İstanbul'a gitti. O sırada İstanbul'da olan Muhammed Bayram el-Hâmis'in misafiri ol-

du ve burada Tunuslu Hayreddin Paşa ile karşılaştı. Eski Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri yakından takip eden II. Abdülhamid'in etrafındaki şahsiyetlerle tanışma fırsatı elde etti. İstanbul'da kalıp Osmanlı yanlısı Arapça bir gazete çıkarması yolundaki teklifi kabul etmedi.

24 Eylül 1882'de İstanbul'dan ayrılarak Hicaz'a gitti. Hac dönüşünde Suriye'ye geldi. Şam'da Cezayir bağımsızlık hareketinin lideri Abdülkâdir el-Cezâiri başta olmak üzere pek çok ünlü şahsiyetle görüştü. Burada bulunduğu sırada Tunus'ta Mehmed Sâdik Bey'in vefat ettiğini ve yerine Ali Bey'in geçtiğini öğrenince ülkesine dönmeye karar verdi. 5 Şubat 1883 tarihinde Tunus'a ulaştı ve tekrar Cem'iyetü'l-evkâf Meclisi birinci kâtipliğine getirildi. Bu görevi kabul etmekle birlikte Fransız himayesine karşı olan aydınlarla beraber hareket etmekten ve Paris'te Cemâleddin-i Efgânî ile Muhammed Abduh tarafından çıkarılan *el-Urvetü'l-vüşkâ* gibi İslâm birliğini savunan yayınları takipten çekinmedi. Tunus'ta bu dergi ile aynı adı taşıyan gizli derneğin kurucuları arasında yer aldı. Muhammed Abduh'un 1884 yılı sonunda Tunus'a gelmesinde ve görkemli bir şekilde karşılanmasında önemli katkısı oldu; onu evinde misafir etti. Ancak bu tutumu yüzünden Mayıs 1885'te Fransız sömürge valisi tarafından görevinden alınarak Kabis şehrine sürgüne gönderildi. Tunus beyi tarafından affedilince üç ay sonra Tunus şehrine döndü. Kendisine verilen bu ceza, Senûsî'nin islahat çalışmaları ve sömürge yönetimine karşı tutumunda bir dönüm noktası oldu; yönetime karşı muhalif tavrını bıraktı. Önce Fransız yönetiminin kurduğu vergi bürosunda kâtiplik, ardından mahkemede hâkimlik görevine getirildi. 1888-1889 yıllarında *er-Râ'id* yanında *el-Hâdırâ* adlı gazetede makaleler yazdı. 1889'da uluslararası bir sergiyi ziyaret için Fransa'ya giden Muhammed es-Senûsî bu ülkede gördüklerinden çok etkilendi. Batı medeniyetine ve özellikle Fransız idaresine karşı yakın ilgi duydu. Bundan böyle sömürge idaresinin en gayretli memurlarından biri oldu. *el-Hâdırâ*'daki bir makalesinde Fransa'nın koyduğu hac yasağını bulaşıcı hastalıklar dolayısıyla haklı bulduğunu belirtti. Tunus'taki yeni toprak kanunuyla ilgili yorumları ülkenin önde gelen din âlimleri tarafından tepkiyle karşılandı. Senûsî uzun süren bir hastalığın ardından 17 Kasım 1900 tarihinde vefat etti.

Eserleri. 1. *Müsâmerâtü'z-zarîf bi-hüsni't-ta'rîf* (I, Tunus 1880-1881; nşr. Muham-

med eş-Şâzelî en-Neyfer, I-II, Tunus 1983; Beyrut 1994). Hüseyinler dönemi Tunus âlimlerinin biyografilerine yer verilen eserde özellikle Zeytûne Camii imamı, Tunus'un Hanefî ve Mâlikî müftüleriyle kadınları tanıtılmaktadır. 2. *Mecma'u'd-devâvîni't-Tûnisîyye*. Hüseyinler devrinde yaşayan seksen şairin biyografisi ve şiirlerinden örneklerin bir araya getirildiği on cülden meydana gelen eserin Mahmûd Kâbâdû'ya ayrılan iki cildi müellif hayattayken yayımlanmıştır (Tunus 1294-1295/1877-1878). 3. *el-Mevridü'l-mu'ayyen fi zikri'l-erba'in*. Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî ve talebeleri hakkındadır. 4. *el-Ecinnetu'd-dâniyyetü'l-iktîfâ bi-mefâhîri silsileti's-sâdeti'l-eşraf* (Tunus 1295/1878). Hz. Peygamber, Ehl-i beyt ve diğer önem verdiği kimseler hakkında bir şiir kitabıdır. 5. *Tuḥfetü'l-ahyâr bi-mevlidi'l-muhtâr* (Tunus 1307/1890). 6. *Sîretü Muştafâ b. İsmâ'il evi'n-nebzetü't-târîhiyye fi menşe'i'l-vezîr Muştafâ b. İsmâ'il* (nşr. Reşâd el-İmâm, Tunus 1881). 7. *er-Rihletü'l-Hicâziyye* (I-III, nşr. Ali eş-Şenûfî, Tunus 1396-1398/1976-1978). Müellif bu eserinde İtalya ve İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği hac seyahatini ve Suriye üzerinden Tunus'a dönüşünü anlatmaktadır. Eserin I. cildinde İtalya, II. cildinde Türkiye ve Hicaz hatıralarına yer vermiş, III. cildi tanıştığı âlimlere ayırmıştır. 8. *el-İstîlâ'âtü'l-Bârîsiyye* (Tunus 1309/1892). 1889'da Paris'e yaptığı seyahatle ilgili notlarından oluşmaktadır. 9. *Tefettüku'l-ekmâm*. İslâm'da kadın hakkında bir risâledir. Aslı kaybolan risâlenin müellifin oğlu Muhammed Muhyiddin ve yeğeni Abdülkâdir el-Kabâyilî tarafından Fransızca'ya yapılan çevirisi yayımlanmıştır (*Epanouissement de la fleur an émancipation de la femme en Islam*, Tunus 1314/1897). 10. *er-Ravzû'z-zâhir fi isnâdi'l-habs li'l-İslâmi'z-zâhir* (nşr. Muhsin Zekeriyâ, Tunus 1348/1930). Tunus vakıfları, vakıfların halkın ihtiyaçlarının giderilmesi ve ilmin yaygınlaşması açılarında önemi hakkındadır. 11. *Şerhu'l-berâhîn fi 'ilmi'l-keîlâm* (nşr. Mustafa Seyyid el-Gimârî, Cezayir 1989). 12. *Maḥla'u'd-dirârî bi-teveccühi'n-nazari's-şer'î 'ale'l-kânûni'l-akârî* (Tunus 1885). 13. *Hulâsatü'n-nâzileti't-Tûnisîyye* (nşr. Muhammed es-Sâdik Bissîs, Tunus 1976). 14. *Gurerü'l-ferâ'id bi-meḥâsini'r-râ'id* (Tunus 1296/1871). *er-Râ'id* gazetesinde yazdığı başmakalelerden oluşan eserde vatan sevgisi, çalışma, gazetecilik, tap, sanayi gibi konular yanında Sâdikî Hastahanesi ve Sâdikîyye Medresesi gibi kurumlardan bahsedilmektedir. 15. *Dürretü'l-aruḫ* (Tunus 1880). Aruz ve kafiye ilmi konusunda

ders kitabı olarak yazılmıştır. 16. *Risâle fi'l-mecbâ*. "Mecbâ" adı verilen özel bir vergiye ilgilidir. Abdülaziz Bekkûş tarafından Fransızca'ya çevrilip *el-Mecelletü't-Tûnisîyye*'de (1896) yayımlanan eserin Arapça aslı kayıptır. 17. *Neşrü'l-bisât fi nâzileti'l-fusât* (eserleri için ayrıca bk. Nâsirüddin Saîdûnî, s. 575-587).

BİBLİYOGRAFYA :

Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 416-417; Ahmed Abdeselem, *Les historiens tunisiens*, Tunus 1973, s. 407-443; Mahfûz, *Terâcimü'l-mu'ellifin*, III, 73-80; *el-İshâmü't-Tûnisî fi tahkîki't-türâsi'l-mahtûḫ* (haz. Abdülvehhâb ed-Dahlî), Kartâc 1990, s. 49-50; Muhammed en-Neyfer, *Unvânü'l-erib 'ammâ neş'e bi'l-bilâdi't-Tûnisîyye min 'âlimin edib*, Beyrut 1996, II, 952-964; Nâsirüddin Saîdûnî, *Mine't-türâsi't-târîhi ve'l-coğ-râfi li'l-garbi'l-İslâmî*, Beyrut 1999, s. 573-587; Ali eş-Şenûfî, "Muḥammed es-Senûsî", *Dâ'iretü'l-ma'ârfi't-Tûnisîyye*, Kartâc 1992, III, 22-29.

AHMET KAVAS

SENÜSÎ, Muhammed b. Yûsuf

(محمد بن يوسف السنوسي)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ömer b. Şuayb es-Senûsî el-Hasenî (ö. 895/1490)

Tilimsânîlî âlim ve sûfî.

Öğrencisi Mellâlî'den nakledilen iki farklı rivayete göre 832 (1428) veya 838 (1434) yılında Tilimsân'da doğdu. Kuzey Afrika'da meşhur olan Senûsî ailesine mensuptur. Hasenî nisbesi babaannesi tarafından Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib'in soyundan geldiğine işaret eder. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Küçük yaşta babasından ders alarak tahsile başladı ve Tilimsân medreselerinde öğrenimini sürdürdü. Bir ara Cezayir'e giderek oradaki âlimlerin derslerine katıldı, Ebû Zeyd es-Seâlibî'den hadis tahsil etti. Senûsî dinî ilimlerin yanı sıra hesap, mantık ve ferâiz, ayrıca Yûsuf b. Ebû'l-Abbas b. Muhammed el-Hasenî'den kırâat-i seb'a okudu. Hocaları arasında Nasr ez-Zevâvî, Muhammed b. Kâsım, Kalesâdî, Ebrekan er-Râşidî, Ebû'l-Kâsım el-Kennâbişî, üvey kardeşi Ali et-Tâlûtî gibi âlimler yer alır. Cezayir'de bulunduğu sırada İbrâhim b. Muhammed et-Tâzi'ye intisap ederek onun elinden hırka giydi. Hayatını halkı irşad etmek, öğrenci yetiştirmek ve eser yazmakla geçirdi. İbn Sa'd et-Tilimsânî, Ebû'l-Kâsım ez-Zevâvî, İbnü'l-Hâc el-Yebderî, Muhammed b. Ömer el-Mellâlî gibi âlimler onun öğrencilerindedir. Mellâlî, Senûsî'nin hayatı, görüşleri ve kerametlerine dair *el-Mevâhibü'l-kud-*